

Varför stoppades inte "kvacksalvarna"?

Den isländska skolmedicinen kontra folkmedicinen i ett historiskt perspektiv.

Halla Jónsdóttir

Mot bakgrund av den gamla folkmedicinska traditionen och Islands speciella situation behandlar artikeln frågan om folkmedicinarnas ställning i det isländska samhället vid mitten av 1800-talet, läkarnas syn på deras verksamhet samt folkets syn på läkarna och folkmedicinarna. Författaren är doktorand i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet och forskar i isländsk medicinhistoria.

Ordet kvacksalvare är på isländska som på andra språk ett starkt nedsättande ord i vår tid använt om en rätt heterogen grupp människor, som genom tiderna har behandlat sjuka och skadade utan att ha någon formell medicinsk utbildning. Det har blivit ett skällsord, som betecknar fusk och okunnighet. Men var det verkligen så i 1800-talets Island, och hur såg läkarna på kvacksalvarnas verksamhet? Varför vände sig allmänheten till dem i så hög grad? Jag ska göra ett försök att i all korthet svara på dessa frågor. Men innan vi ger oss in på denna diskussion är det rimligt att se närmare på de speciella förhållanden som rått på Island.

Land och nation

Många anser att Island ligger vid den beboeliga världens gräns. Förutom att Island är mer drabbat av jordbävningar och vulkanutbrott än många andra länder har kylan och den steniga och ofruktbara jorden gjort att bosättningen begränsats. Bergskedjor och strida åar gör inlandet, eller 4/5-delar den totala ytan, obeboeligt och svårt eller omöjligt att

passera. Befolkningen har alltid varit koncentrerad till kusten, till dalarna och till sydlandets låglänta delar.

Under hela dess historia har landet varit påtagligt isolerat från omvärlden. Vår, sommar och höst kom skepp med mat och andra förnödenheter från utlandet, men under de långa mörka vintrarna var öborna utan någon som helst förbindelse med omvärlden. Island var dessutom politiskt osjälvständigt, från 1262 under norskt styre, från 1381 under danskt. All transport till och från landet var helt beroende av denna överhöghet.

Under hela 1800-talet var Island fortfarande ett stabilt agrarsamhälle. Reykjavik var den enda betydande tätorten, med 1 150 invånare år 1850, då hela landets invånarantal var knappt 60 000. Den övervägande delen av folket var helt eller delvis sysselsatt inom jordbruket, ofta kombinerat med fiske.

Vid mitten av 1800-talet fanns endast två skolor på hela Island, folkskolan i Reykjavik samt Bessastadskolan, där blivande präster fick sin utbildning. Den grundläggande undervisningen ägde rum i hemmet; alla femåriga barn skulle lära sig läsa och skriva. Dessutom var det ganska vanligt att lovande ungdomar fick ytterligare utbildning, fortfarande i hemmet, men ofta under handledning av en präst eller annan utbildad person. Prästerna själva var tvungna att söka sig utomlands för den högre utbildningen. Under 1700- och 1800-talen hade med få undantag de islänningar som hade universitetsutbildning studerat vid Köpenhamns universitet.

Landets isolering, de långa mörka vintrarna, okunnighet och fattigdom har utan tvivel skapat vissa karaktärsdrag hos det isländska folket. Ut-

:::::::::::
*Ännu vid 1800-talets mitt fanns inga sjukhus
och bara sju läkare i hela landet.*
:::::::::::

ländska besökare har i sina reseberättelser ofta ägnat en del utrymme åt att beskriva nationalkaraktären. Stark vidskepelse förbunden med tro på den egna kraften och styrkan är tillsammans med ringa respekt för myndigheter något som många nämner. Dansken P. A. Schleisner, som 1848 undersökte medicinalväsendet på ön, skrev att på samma sätt som varje islänning är sin egen snickare, är var och en sin egen läkare. Och det kan väl stämma. Det var långt mellan gårdarna och det skapade på varje gård ett behov av att vara så självständig som möjligt, inte bara beträffande mat och annan livets nödort, utan också när det gällde utbildning och sjukvård. Dessutom fanns det ännu vid 1800-talets mitt inga sjukhus och endast sju läkare i hela landet. På vintern kunde det ta upp till femton dagsresor att hämta en läkare.

Bristande kommunikation med utlandet gjorde att olika kulturella störmningar relativt sent nådde landet, trots att de isländska intellektuella som bodde i Köpenhamn försökte se till att deras landsmän fick reda på vad som hände i stora världen. Romantiken nådde Island först på 1830-talet, men dess starka mysticism, nationalism och individualism verkar ha passat den isländska mentaliteten.

Folkmedicinens rötter

I de äldsta källorna som rör vikingarna på Island finns beskrivningar av hur man behandlade skadade och sjuka. De som utförde denna behandling kallades läkare och var huvudsakligen kvinnor. Men vilka var de och vilka egenskaper hade de?

I *Edda*-diktningen har vi ett exempel på hur en man av allmogen, Sigurd, kommer till valkyrian Sigurdrif och ber henne lära honom runor och gåvan att bota. Innan hon börjar sin undervisning åkallar Sigurdrif övernaturliga väsen och ber dessa ge Sigurd talegåvan, visdomens gåva, samt gåvan att kunna bota sjuka och skadade. Därav framgår att läkekonsten ansågs vara en gåva från gudarna, att den

var knuten till magin samtidigt som den var en kunskap som alla kunde bli delaktiga av.

I den gamla lagboken *Grágás* fanns stadgat att böter skulle utdömas för den som åsamkat någon annan sår och detta förutsatte att det fanns läkare som kunde avgöra skadans omfattning, eller som vikingarna sade, "se sår". Men denna analyserande kunskap var inte tillräckligt för läkaren. Han måste också kunna bota och sagorna ger exempel på hur örtmediciner användes i behandlingen.

Men vilka speciella egenskaper hade de som blev läkare? Som redan nämnts verkar kunskapen att bota ha varit en del av den allmänna kunskap var och en kunde ha. Viss försiktighet och mjuka händer är egenskaper som ofta nämns. Men på flera håll sägs om en bra läkare att hon eller han hade tur i sitt botande, alltså något som låg utanför människans egen makt att styra. Tidigt visar det sig också att man inom vissa familjer fått rykte om sig att vara särskilt kunnig på detta område och därför blivit uppsökta av andra. Att behandla sjuka ansågs då ofta som en väntjänst som återgäldades med en annan tjänst eller en gåva.

Ännu fram på 1800-talet levde dessa tänkesätt kvar. Medicinsk kunskap i mer modern mening hade visserligen ersatt runornas magiska kraft, men behandlingen av sjuka ansågs fortfarande vara en konst som det inte låg helt i människans egen makt att förvärva. Gåvan att bota var en förutsättning för att läkaren skulle lyckas och saknade han den var en lång universitetsutbildning till föga nytta.

Medicinhistorikern Jón Steffensen har vid en jämförelse mellan *Landnámabók* och *Sturlungasögu* gjort den intressanta iakttagelsen att det i hednisk tid främst var kvinnor som kallades läkare, medan det i kristen tid nästan uteslutande är män. Från 1000-talet nämns kvinnorna knappast längre. Steffensen anser att förklaringen ligger i den skilda formen för gudsdyrkan i dessa två religioner. I det hedniska samhället fanns inte den starka centralise-

:::::::::::
*Gåvan att bota var en förutsättning för att
läkaren skulle lyckas och saknade han den var
en lång universitetsutbildning till föga nytta.*
:::::::::::

.....
I hednisk tid var det främst kvinnor som kallades läkare, medan det i kristen tid nästan uteslutande är män.
.....

rade organisation som den katolska kyrkan hade. Där hade de manliga gudarna i första hand värdslik makt, medan gudinnorna hade den, i senare mening, mer religiösa funktionen. Med kristendomen ersattes detta av en stark manlig gud, som inte dyrkas i hemmet, kvinnans arbetsplats, utan i en institution.

Läkaren och lagen

Danska regeringen tillsatte den första läkartjänsten på Island 1760. Innehavare av den var Bjarni Páls-son som hade studerat i Köpenhamn under några år. Från denna tid var läkaryrket skyddat genom krav på utbildningsbevis. Enbart de som hade sådant bevis fick behandla sjuka.

Det fanns under 1700- och 1800-talen tre vägar att skaffa sig sådana rättigheter: genom att avlägga antingen medicinsk eller kirurgisk examen vid något utländskt universitet eller genom att ha visat sig så skicklig i botandets konst att myndigheterna gav vederbörande *venia practicandi*.

Från 1794 gällde lagar som förbjöd alla utan medicinsk utbildning eller särskilt tillstånd att behandla sjuka och som stadgade straff mot "kvacksalveri": "Dersom nogon Qvacksalver befindes at tage Syge under Kuur, og saaledes udsætte disse for Fare da skall han straffes ... ". Lagarna definierar kvacksalvare som "kloge Mand eller Qvinder som paatage sig at helbrede Sygdome iblant Almuen, uagtet de ere aldeles ukundige i Laegekunsten ... ". Det ålåg prästerna att upplysa allmänheten om den fara det innebar att vända sig till folkmedicinerna, samt att rapportera om "kvacksalveriet" till myndigheterna. Efter 1824 lades denna uppgift på läkarna. De skulle både spåra upp "kvacksalvarna" och skriva rapporter om deras verksamhet.

Präster och bönder

Enligt 1794 års lag ålåg det alltså prästerna att varna allmänheten för den fara som låg i att söka hjälp hos

"kvacksalvarna". Det var en förordning de inte kunde annat än bryta mot. Prästerna, som genom tiderna ansett det som sin plikt att hjälpa sina medmänniskor och lindra deras plågor, ägnade sig själva gärna åt behandling av sjukdomar. De var läskunniga och ärvde ofta gamla läkarböcker från sina fäder, i många fall även de präster. Det var ofta populärvetenskapliga böcker, men eftersom prästerna behärskade latin kunde de också läsa rent vetenskapliga läkarböcker. Prästen levde dessutom nära folket i socknen, hade daglig kontakt med dem. Han kände sina församlingsbor. Det var inte ovanligt att han efter prästutbildningen återvände till sin hembygd för att verka där. Och medan det på 1850-talet bara fanns 7 läkare i landet, dvs 1 per 8300 invånare, fanns det 180 präster, alltså 1 per 300 invånare.

Men prästen hade också en officiell roll i sjukvården. Efter 1821 låg det på hans ansvar att utföra vaccination mot smittkoporna. Ofta var det just präster som fick myndigheternas specialtillstånd att ägna sig åt sjukvård, men de flesta gjorde det utan sådant tillstånd.

Vanliga bönder ägnade sig också åt behandling av sjuka. De flesta var läskunniga och det fanns ett stigande antal populära läkarböcker att tillgå, först på danska, men under 1800-talet allt fler på isländska. Ofta hade dessa medicinskt praktiserande bönder ärvt såväl böcker som instrument och erfarenheter från sina fäder. Den danske läkaren P. A. Schleisner som 1848 skickades till Island för att utreda sjukvårdsförhållandena, hävdade att en mängd handskrifter cirkulerade bland folkmedicinerna medan de var nästan omöjliga för andra att komma över. Men den folkmedicinska traditionen grundades inte enbart på dessa handskrifter och böcker. Dess styrka låg framför allt i att den byggde på många generationers erfarenhet av sjukdomsbehandling.

.....
Medan det på 1850-talet bara fanns 7 läkare i landet, dvs 1 per 8300 invånare, fanns det 180 präster, alltså 1 per 300 invånare.
.....

Under 1850-talet var folkmedicinarna nio gånger fler än läkarna.

Läkarna

Läkarutbildningen var inte särskilt lockande för unga män under 1700- och 1800-talen. Den var kostsam att genomföra och sedan väntade ett dåligt betalt och otacksamt arbete. Läkarnas kunskap var väl grundad naturvetenskapligt-teoretiskt, men hade ännu under 1800-talet inte omsatts i någon effektiv terapi. I praktiken användes den medicinska kunskapen främst till noggrann diagnostisering, men denna förutsatte att läkaren själv kunde se patienten. Men nu var förhållandena på Island sådana att den största delen av befolkningen ytterst sällan hade möjlighet att träffa läkaren. De var i stället beroende av skriftlig konsultation, grundad på patientens eller anhörigas beskrivning av sjukdomstillståndet. Beskrivningen skedde då på vanligt folkspråk, långt från det professionella latinska läkarspråket.

Förutom detta hade läkaren att kämpa mot fördomar. Från och till hade danska läkare skickats till Island, där de fått dåligt rykte. Ofta var det läkare som danskarna ville bli av med. Eller så kände inte befolkningen sin provinsialläkare eftersom han kom från en annan ort. Att han hade studerat utomlands gjorde också folk skeptiska. Med romantiken hade dessutom en nyväckt, starkare nationalkänsla medfört ett ökat hat mot det danska. Ämbetsmän som fått sin utbildning i Köpenhamn ansågs vara danskarnas språkrör och blev impopulära.

Folkmedicinarnas ställning var av motsvarande skäl starkare. Under 1850-talet var de nio gånger fler än läkarna. De flesta hade alltså närmare till dem än till de utbildade. Men även i de fall där folkmedicinarna konsulterades skriftligen hade de ett övertag gentemot skolläkarna, eftersom deras språk inte var något hinder. De tillhörde själva lantbefolkningen. Folkmedicinaren var ofta uppväxt i trakten, folket kände hans släkt, visste vad han stod för, och de talade samma språk.

Läkarna kontra folkmedicinarna?

Läkarna hade alltså lagen på sin sida och man skulle kunnat förvänta sig att de med den som stöd skulle börja bekämpa folkmedicinarna över hela landet. Så blev det inte. Bjarni Pálsson var ensam läkare i landet de första åren efter sin utnämning 1760 och han både kontaktade och samarbetade med flera av folkmedicinarna. Skolmedicinen och folkmedicinen, dessa två så olika traditioner, levde sida vid sida på Island i nästan hundra år utan några större motsättningar.

Hur kom det sig nu att läkarna inte bekämpade "kvacksalvarna" när de ändå hade lagen på sin sida? Man finner i distriktsläkarnas årsberättelser, en viktig källa till kunskap om de praktiserande folkmedicinarna, att läkarna ofta nämnder dem vid namn, men inte som "kvacksalvare" utan som "försiktiga män" eller "hjälpare".

Läkarnas närmast positiva inställning till folkmedicinarna verkar ha sina rötter i läkarbristen och i att det var omöjligt att täcka de stora distrikt de hade (det största kunde under vintern ta femton dagar att genomkorsa). Även om folkmedicinarna saknade deras teoretiska kunskaper var de ofta kunniga om medikamenter och huskurer, och i regel hade läkaren själv inte så mycket annat att erbjuda som behandling. Det är vidare intressant att se hur folkmedicinarna ägnade sig åt behandling av små barn och djur, som de utbildade läkarna ytterst sällan kom i kontakt med.

Det var först Landsfysikus Jón Hjaltalín som (1855) på allvar började kämpa för att vinna folkets respekt. Han försökte framhäva skolmedicinens teoretiska grund, men det mötte ringa förståelse bland allmogen som mest intresserade sig för hos vem man kunde söka bot när hemmets kurer inte förslog. Då gjorde man ingen skillnad mellan läkaren med en utländsk universitetsexamen och bonden med generationers praktiska erfarenhet bakom sin behandling.

Folkmedicinaren var uppväxt i trakten, folket kände hans släkt, visste vad han stod för, och de talade samma språk.

Skolmedicinen och folkmedicinen, dessa två så olika traditioner, levde sida vid sida på Island i nästan hundra år utan några större motsättningar.

I min undersökning av läkarrapporten har jag bara kunnat konstatera två fall där landsfysikus klagat till myndigheterna och, med hänvisning till 1794 års lag, krävt åtgärder och bestraffning av dem som utövade "kvacksalveri".

1798 skrev dåvarande landsfysikus Jón Sveinsson följande till myndigheterna: "Saa nyttigt och förnöyeligt som det er, at i blant Almuen her i Landet findes vittige, fromme og reedelige Maend, som med Rad og Midler kan hjælpe sin Naeste i adskillige paakommende Sygdoms Tilfaelder; saa slemt er det og, at her gives Quacksalver eller de saakaldte kloge Folk, det er saadanne som uden at have nogen Kunskaab i Laegekunsten ...". Därefter tar han upp sitt klagomål över tre "kvacksalvare" som han kräver ska straffas. Av mera intresse för oss är dock de inledande orden där han lovordar och prisar alla de som äger verkliga kunskaper och vill hjälpa sina medmänniskor. Inga uppgifter finns om hur många det rörde sig om.

I det andra fallet, 1856, var bakgrunden att homeopatin hade nått Island och väckt stort intresse bland prästerna på Norrlandet. Det gick så långt att distriktsläkaren på norra Island klagade över att patienterna inte längre vände sig till honom, utan sökte hjälp hos homeopaterna. På liknande grunder klagade apotekaren över att homeopaterna importerade sina mediciner själva. Vi är nu inne i den tid när läkarna hade börjat sin kamp för professionalisering och institutionalisering av sjukvården. Efter en offentlig debatt i tidningarna mellan läkarna och homeopaterna, skrev landsfysikus Jón Hjaltalín till myndigheterna och krävde att kvacksalvarna (som

Myndigheterna ville inte vidta någon åtgärd, utan hänvisade till formuleringen att det måste vara bevisat att "kvacksalvaren" utsatt patienten för fara.

nu figurerar som nedsättande beteckning just på homeopaterna) på norra Island skulle straffas enligt lagen av 1794. Hans beskrivning av läget är intressant. Han anförde till och med att "det alopathiske Quacksalveri har naesten blevet fortraengt av et homöopathisk". Här rör det sig dock endast om ett fåtal homeopater, samtidigt som de folkmedicinare som jag kunnat spåra uppgick till ett sjuttioital.

I inget av dessa två fall ville myndigheterna vidta någon åtgärd, utan man hänvisade till formuleringen att det måste vara bevisat att "kvacksalvaren" utsatt patienten för fara.

Varför läkarna på Island upplevde ett så starkt hot från homeopatin är en annan fråga, som inte kan diskuteras här.

REFERENSER

- Otryckta, i Thjóðskjalasafn, Reykjavík:
Jón Hjaltalíns brev till stiftsamtmannen 1856. Jón Sveinssons brev till stiftsamtmannen 1798. Landsfysikus' rapporter till danska myndigheter.
Tryckta:
Blöndal, L. och Jónsson, V: Læknar á Íslandi I. Reykjavík, 1970.
Edda kvaedi, red. Olafur Briem (Reykjavík, 1968).
Hugason, H: Bessastadskiolan: Ett försök till Prästskola på Island (diss) (Uppsala, 1983).
Schleisner, P. A.: Island undersøgt fra et laegavidenskabeligt Synspunkt. Köpenhamn, 1849.
Steffensen, J: Den prae-hippokratiska tiden i Norden i Sydsvenska Medicinhistoriska sällskapets Årsskrift 1971.